

International
JOURNAL OF SOCIAL, HUMANITIES
AND ADMINISTRATIVE SCIENCES

Open Access Refereed E-Journal & Refereed & Indexed
JOSHASjournal (ISSN:2630-6417)

Architecture, Culture, Economics and Administration, Educational Sciences, Engineering, Fine Arts, History, Language, Literature, Pedagogy, Psychology, Religion, Sociology, Tourism and Tourism Management & Other Disciplines in Social Sciences

Vol:5, Issue:14

2019

pp.111-119

journalofsocial.com

ssssjournal@gmail.com

ҚАШҚАДАРЁ ВОҲАСИДА СОВЕТ ҲОКИМИЯТИГА ҚАРШИ КУРАШ

THE STRUGGLE AGAINST SOVIET POWER IN KASHKADARYA REGION

Feruz BOBOYEV

Senior research fellow, PhD, The Institute of History of The Academy of Sciences of The Republic of Uzbekistan

Article Arrival Date : 12.03.2019

Article Published Date : 10.05.2019

Article Type : Research Article

Doi Number : <http://dx.doi.org/10.31589/JOSHAS.93>

Reference : Boboyev, F. (2019). "Қашқадарё Воҳасида Совет Ҳокимиятига Қарши Кураш", *Journal Of Social, Humanities and Administrative Sciences*, 5(14): 111-119

АННОТАЦИЯ

В статье дается краткий анализ политических процессов и социально-экономического положения в Кашкадарьинской области в советский период, а также прослежены некоторые детали вооруженного противостояния против советской власти в этом регионе.

Ключевые слова: Узбекская ССР, Кашкадарьинская область, советская власть, политические процессы, экономическое положение, «басмачество», политические организации

НОҲИЯИ ВОСЕЪ

Мақолада Қашқадарё вилоятидаги сиёсий жараёнлар, совет давридаги ижтимоий-иқтисодий аҳвол ва вилоятда совет тузумига қарши олиб борилган қуролли ҳаракатнинг айрим жиҳатлари таҳлил этилган.

Калит сўзлар: Ўзбекистон ССР, Қашқадарё вилояти, совет ҳокимияти, сиёсий жараёнлар, иқтисодий аҳвол, "босмачилик", сиёсий ташкилотлар.

ABSTRACT

The article gives a brief analysis of the political processes and socio-economic situation in the Kashkadarya region in the Soviet period, and enlightens some details of the armed struggle against the Soviet State in the region.

Key words: Uzbek SSR, Kashkadaryo Region, the Soviet Authority, political processes, economic situation, «the Basmachi Movement», political organization.

Ўзбекистон ССРда совет тузумига қарши қуролли ҳаракатнинг Сурхон воҳасидан кейинги асосий маркази бу Қашқадарё воҳасидир. Воҳада қизил армияга қарши кураш кенг кўламда олиб борилганлиги билан муаммо тарихида алоҳида ўрин эгаллайди.

1925 йилда Қашқадарё вилояти маъмурий жиҳатдан 3 та уездга бўлинган: Бехбудий, Ғузур, Шаҳрисабз. Вилоятнинг маркази Бехбудий (ҳозирги Қарши) шаҳри бўлган¹.

Қашқадарё воҳасида совет тузумига қарши қуролли ҳаракатга Тангри Берди Додхоҳ – Ғузур ва Шаҳрисабз уездларида, Турди Тўқсабо – Бехбудий уездида, Муҳаммад Али Тўқсабо, Мулла Абдурозик, Мавлонбек ва Қодирбек Полвонлар – Шаҳрисабз уездида, Мулла Эшқул Додхоҳ

¹ Uzbekistan APO, Fond 58, Opis 1, Delo 623, L. 343.

– Киршак ва Тангихарам волостларида, Шоҳилбек, Тоғай Ниёз, Жумабек, Қора Чопон – Ғузур уездида, Шаймон Тўқсабо – Яккабоғ волостида ва бошқа қўрбошилар раҳбарлик қилганлар.

Ушбу гуруҳларнинг мақсади совет ҳокимиятига қарши кураш бўлиб, улар большевиклар томонидан жорий этилган тартибларни қабул қила олмади. Улар ўз фаолияти охиригача ўз мақсади ва эътиқодига содиқ қолди. Қўрбошилар аҳолининг иқтисодий имкониятларини яхшилаш, турмуш-тарзига зарур бўлган эҳтиёжларини қондириш ва очликдан қирилиб кетишнинг олдини олиш мақсадида курашди. Олдинги йилларда воҳада очарчилик бу даражада кенг ёйилмаган, айнан 1925 йилдан бошлаб қурғоқчилик кучайди.

Қашқадарё воҳасида совет тузумига қарши қуролли ҳаракатнинг энг авж олган даври бу 1925 йилнинг кузи ва 1926 йилнинг баҳор фасли эди. 1925 йилнинг кузида Қашқадарё воҳасида қўрбошилар қўл остида 500 нафаргача йигитлар совет ҳокимиятига қарши кураш олиб бораётган эди².

Қашқадарё воҳасида совет тузумига қарши қуролли ҳаракатнинг 1925 йилдан кейин ҳам давом этишига иқтисодий ва ижтимоий аҳволнинг издан чиққанлиги ҳамда аҳолининг яшаш тарзи оғир аҳволга тушиб қолганлиги сабаб бўлди.

Архив ҳужжатларида келтирилишича, Қашқадарё вилоятининг уездларида 1925 йилда очлик ва нон танқислиги кучайганлиги кузатилади. Бу ҳолатни шундай изоҳлаш мумкинки, биринчидан, Қашқадарё вилоятининг асосий унумдор ерларининг катта қисми пахта майдонлари учун ажратилди. Пахтанинг кўп экилиши натижасида донли экинлар камайиб кетди. Иккинчидан, донли экинларнинг асосий қисми давлат фойдасига олиб қўйилиши ва шу билан бир қаторда ирригация ишлари тўғри йўлга қўйилмаганлиги натижасида қурғоқчилик юз беришига олиб келди.

1925 йилги архив ҳужжатларида келтирилишича, Ғузур уездида “босмачилик” ҳаракати олдингидан анча фаоллашган, қўрбошилар ўзларининг уруғдошлари томонидан доимий равишда қўллаб-қувватланган. Қўрбошилар ўз уруғларининг нуфузли шахслари орқали аҳоли орасида ўз таъсирларини сақлаб турди. Бу ҳолат нимада намоён бўлади? Бу аввало қурғоқчилик ва ҳосилсизликнинг юз бериши, нон танқислигининг кучайиши ҳамда иқтисодий вазиятни кескинлашиши билан белгиланади. Натижада бир нечта оилалар ўз районларидан кўчиб кетишга мажбур бўлди. Масалан, Шоҳилбек қўрбоши бошчилигида 450 оила ўзи яшаб турган жойини ташлаб³ Бехбудий уездига кўчиб ўтди. Бу ҳолат қўнғирот уруғининг етакчи қўрбошиси Шоҳилбек йигитларининг сафининг кенгайишига олиб келди⁴.

Қашқадарёда ижтимоий-иқтисодий вазият кескинлашди. Қурғоқчиликнинг кўлами, айниқса, Бехбудий ва Ғузур уездида кузатилди. Қашқадарёда аҳоли орасида оммавий равишда очарчилик бошланди. Очарчиликнинг кенг ёйилишига етарли даражада далиллар мавжуд эди. Шунинг учун ҳам, Ўзбекистон ССР Марказий Ижроия Комитети томонидан Қашқадарё вилояти ижроия комитети олдида очарчилик тафсилотлари билан шуғулланиш, уни бартараф қилиш ва баҳорги экинларни ташкил қилиш ҳамда етишмовчиликларнинг ўрнини тўлдириш вазифаси топширилди.

Айнан Ғузурда совет тузумига қарши қуролли ҳаракат кучли давом этганлигининг сабаби уездда қишлоқ ҳўжалигининг издан чиқиши натижасида кўплаб деҳқонлар қатлами оғир аҳволда қолди ва яшаш шароитини яхшилаш илинжида мавжуд тузумдан норозилик билдириб, қўрбошиларнинг йигитлари сафига келиб қўшилди. Натижада деҳқонлар қуролли ҳаракатнинг асосий ҳаракатлантирувчи кучига айланди. Шунингдек, совет ҳокимияти томонидан қўрбошилар сафидан чиқиб кетган деҳқонларга турли иқтисодий ёрдам ва эркин деҳқончилик қилишларига қўмаклашилади, деган ваъдалар берилди. Аммо бу тадбирлар

² Uzbekistan APO, Fond 58, Opis 1, Delo 617, L. 19.

³ Uzbekistan APO, Fond 58, Opis 1, Delo 696, L. 57.

⁴ Uzbekistan APO, Fond 58, Opis 1, Delo 618, L. 32.

қоникарли даражада бажарилмади. Бу ҳолат архив ҳужжатларида қуйидагича келтирилади: “Деҳқонлар ва ҳаракатдан четлатилган йигитларнинг аҳволи қоникарсиз ҳамда оилавий ссуда билан етарлича ёрдам қилинмаган”⁵.

Юқорида келтириб ўтилган ижтимоий-иқтисодий муаммолар воҳада совет тузумига қарши кураш кўламини янада кенгайтишига асосий омиллардан бири бўлиб хизмат қилди. Масалан, ГПУнинг 1925 йилги маълумотларига кўра, биргина Ғузор уездида қуйидаги кўрбошилар қизил армияга қарши кураш олиб бораётганлиги аниқланган: “... Мулла Эшқул (Кершак ва Тангихарам районларида) гуруҳининг таркиби 35 нафар, Тоғай Ниёз 40 нафар, Жумабек 38 нафар, Мушмамед Ҳожиев 60 нафар, Қодир ўғли 60 нафар йигитдан иборат бўлган. Охири кунларда яна таркиби 20 кишидан иборат бўлган янги Қора Чопон номли кўрбоши пайдо бўлди. Унинг гуруҳи ярми ўқ отувчи қуроллар билан, қолган ярми эса пичок, калтак ва таёқлар билан қуролланган”⁶.

Биргина Ғузор уездида унча катта кучга эга бўлмаган кўрбошиларнинг жами 250 дан ортиқ йигитлари қизил армияга қарши курашаётганлиги аниқланди. Бундан ташқари, яна бошқа таниқли кўрбошиларнинг гуруҳлари мазкур рўйхатда келтирилмаган. Масалан, 1925 йилнинг иккинчи ярмида Иброҳимбек, Мустафоқулбек ва Холмуродбек каби кўрбошиларнинг кўл остида 250 кишидан иборат гуруҳлари Ғузор уездининг турли жойларида совет тузумига қарши кураш олиб бораётган эди.

Қашқадарё воҳасида совет тузумига қарши қуролли ҳаракатнинг етакчи раҳбарлари Тангри Берди Додхоҳ Мурод ўғли, Турди Тўксабо, Муҳаммад Али Тўксабо ва Мулла Абдурозик кўрбошилар эди.

Қашқадарё воҳасида совет тузумига қарши қуролли ҳаракат олиб боришда алоҳида ўрин эгаллаган таниқли кўрбошилардан бири Тангри Берди Додхоҳдир. У 1924 йил охирида курашга чек қўйиш мақсадида совет ҳукумати раҳбарлари билан музокаралар бошлади ва совет ҳукуматига кескин талабларни қўйди. Унинг талабларини бажаришни истамаган ҳукумат унга қарши курашни кучайтирди. У 1924 йил декабрь ва 1925 йилнинг январь ойларида 2 марта Шаҳрисабз ва унинг атрофларида совет ҳокимиятини тугатган. Тангри Берди Додхоҳни йўқотиш учун ҳукумат турли хил усулларни қўллади. Ҳатто унинг йигитлари орасида ўз одамларини киритиб, улардан ҳам ўз манфаатлари йўлида фойдаланди⁷.

Тангри Берди Додхоҳнинг гуруҳида қизил армия сафидан қочган қизил аскар Илья Деливеров ҳам бўлиб, у охириги вақтларда додхоҳнинг ишончини тўла оқлаган ва яқин маслаҳатчисига айланди. Илья Деливеровга “Мусулмонқул” деб лақаб қўйилди⁸. Мусулмонқул 1925 йил октябрда жангларнинг бирида Шаҳрисабз уездининг Қалқа қишлоғида қўлга олинди⁹.

Тангри Берди Додхоҳга хизмат қилган Саид Эшон¹⁰ (1925 йил кузда қамоққа олинди) ҳам аҳоли орасида катта нуфузга эга бўлган. Кўрбоши эшоннинг хизматидан унумли фойдаланди. Саид Эшон ҳукуматга қарши курашда аҳолини жалб қилишга ёрдам берди¹¹. Туркистон фронтининг 1925 йил 19 сентябрдаги маълумотига қараганда, Шаҳрисабз районида маҳаллий аҳоли қизил армиянинг кўнгиллилар отрядига хизматга ўтганлиги учун Тангри Берди Додхоҳ икки эшон ёрдамида уларни масжидга киришини тақиқлаб қўйди¹².

⁵Uzbekistan APO, Fond 58, Opis 1, Delo 696, L. 57.

⁶Uzbekistan APO, Fond 58, Opis 1, Delo 617, L. 19.

⁷“Qizil O'zbekistan”, № 294. 1925 yil 6 dekabr.

⁸<http://siberia-miniatures.ru/forum/showthread.php?fid=12&tid=10&block=10>.

⁹“Qizil O'zbekistan”, № 263. 1925 yil 28 oktyabr.

¹⁰“Pravda Vostoka”, № 99. 1 maya 1926 g.

¹¹Uzbekistan APO, Fond 58, Opis 1, Delo 623, L. 254.

¹²Pogranichnie voyska SSSR 1918 – 1928. Sbornik dokumentov i materialov. –Moskva: “Nauka”, 1973. –S. 643.

Кўрбошиларнинг аҳолига нисбатан шундай ҳолатларни қўллаши уларнинг қайси томонда туриши борасида бироз ўйлантириб қўйган. Шундай вазиятда кўрбошиларни қўллаб-қувватламаса, узоқ йиллик кадрятлар ва урф-одатларнинг бузилишига олиб келган. Агар қизил армия сафида иштирок этмаса оиласининг тирикчилиги учун ҳукумат томонидан кўрсатилаётган моддий ёрдамдан (кўнгиллилар отрядига аъзо бўлганлиги учун) ҳам маҳрум бўларди. Хуллас, ҳар икки ҳолатда ҳам оддий халқ жабр чеккан.

1925 йилнинг иккинчи ярмидан бошлаб Тангри Берди Додхоҳга нисбатан кучли иқтисодий ва ҳарбий характердаги жазо чораларини қўлланиши натижасида у Қашқадарё вилоятидан Сурхондарё вилоятидаги қўнғирот уруғи яшайдиган жойга кетишга мажбур бўлади¹³. 1925 йил 7 октябрда Тангри Берди Додхоҳ Ғузорга қайтиб келди¹⁴ ва қизил аскарлар билан бир неча мартаба тўқнашди.

Тангри Берди Додхоҳнинг йигитлари ҳаммаси 3 линияли винтовка, шашка (қиличнинг бир тури) ва наган билан қуролланган эди. Унинг ўзида эса инглиз винтовкаси, маузер, браунинг ва 2 та наган бўлган¹⁵.

Тангри Берди Додхоҳ ўқ-дориларни Ғузор, Шаҳрисабз ва Самарқанддаги қизил армия қисмларидан сотиб олган. Озиқ-овқат ва отларни ем-хашак билан таъминлаш маҳаллий аҳолининг зиммасида бўлган. Кўрбоши қайси қишлоқда бўлса, уларнинг таъминоти ўша қишлоқнинг обрўли ва нуфузли шахслари орқали олинган. Етишмовчилик юз берганда вақти-вақти билан пул ва кийим-кечак кўринишида аҳолидан солиқ тўпланган. Солиқ йиғиш борасида қишлоқларнинг рўйхати бўлган; уларнинг қайси бири солиқ тўлаган ва қайси бири тўлаши керак, қанча пул ва кийимга эҳтиёж борлиги хусусида аниқ маълумотлар бўлган. Тангри Берди Додхоҳ гуруҳининг энг кам сонли бўлинмаси ўн кишидан иборат бўлиб, ундан кичиги бўлмаган. Гуруҳда хазиначи ва котиб каби лавозимлар ҳам бор эди. Тангри Берди Додхоҳ ўзига кўнгилли равишда ва қурол-яроғ билан келган йигитларни олган ҳамда уларни ўзига бўйсунган кўрбошиларнинг гуруҳига юборган. Додхоҳ ўз гуруҳини жуда ҳам кенгайтиришдан манфаатдор бўлмаган. Чунки кўп катта куч билан ҳаракатланиш қийин бўлган. Бундан икки нарса назарда тутилган. Биринчидан, халққа кўрбошининг оғирлиги тушмасли ва улар томонидан кўрбошиларнинг қўллаб-қувватланишидан маҳрум бўлмаслик бўлса, иккинчидан қизил армия қисмларига тезда кўзга ташланмаслик мақсадида ҳам шундай йўл тутилган эди. Агар гуруҳ аъзолари қанча кўп бўлса, унинг таъминоти халқни бўйнига тушган ва бу албатта, оддий деҳқонларнинг жабр кўришига ва қийналишига олиб келган. Бу гуруҳ учун эса фойдасиз бўлган¹⁶.

Тангри Берди Додхоҳнинг ҳаракатларини тугатиш учун ГПУнинг жойлардаги барча бўлимлари ва уларга хизмат қилаётган айғоқчилар ишга сафарбар этилди. Натижада кўрбоши ҳақида етарли маълумотлар тўпланди. Кўрбошининг кучсизланиб қолганлиги, ёнида қолган йигитлари сонининг камлиги ва уларнинг ҳолдан тойганлиги қизил армиянинг ҳужум қилиши учун қулай имконият эди. Шундай вазиятда Тангри Берди Додхоҳ 1926 йил 26 апрелда Китоб районида бўлган жангларнинг бирида қўлга олинди¹⁷. У 15 июлга қадар тергов қилинди ва отиб ўлдирилди¹⁸.

Қашқадарё вилоятининг кўрбошиларидан яна бири Муҳаммад Али Тўқсабо бўлиб, у Яккабоғ, Чироқчи, Ёртепа ва Шаҳрисабз районларида ҳаракат қилган. У 1925 йил 5 октябрда Синобок

¹³Polojenie na basmachestkom fronte // "Pravda Vostoka", № 43. 25 fevralya 1926 g.

¹⁴ Uzbekistan APO, Fond 58, Opis 1, Delo 618, L. 22.

¹⁵<http://siberia-miniatures.ru/forum/showthread.php?fid=12&tid=10&block=10>.

¹⁶<http://siberia-miniatures.ru/forum/showthread.php?fid=12&tid=10&block=10>.

¹⁷ Konets glavi basmachestva Kashkadarinskiy oblasti // "Pravda Vostoka", 1 maya 1926 g.

¹⁸ Djurabaev G. Gilyan. – Tashkent: Gosudarstvennoe izdatel'stvo xudojestvennoy literaturi UzSSR, 1939. – S. 40.

қишлоғи (Шаҳрисабздан 4 чақирим шимолда)¹⁹ ва 21 декабрда Учқол қишлоғида қизил армия қисмлари билан кескин жанглар олиб борди²⁰.

Туркистон fronti разведка бўлимининг 1926 йил 20 февраль – 20 мартдаги ҳисоботида келтирилишича, 2 мартда Мулла Абдурузиқ ва Муҳаммад Али Тўқсабо Дехнавда (Китобдан 42 чақирим шимоли-шарқда) қизил армия қисмлари билан тўқнашди²¹. Ғузурда 10 июнда Муҳаммад Али Тўқсабо ўз-ўзини мудофаа қилиш отрядлари билан тўқнашиб, 12 июнда у таркибини қайтадан кенгайтириш мақсадида Китоб районида келди. Аммо Муҳаммад Али Тўқсабо 17 июнда Чоршанба қишлоғида бўлган жангда қизил аскарлар томонидан асир олинди²² ва 15 июлда отиб ўлдирилди²³.

Қашқадарё ва Самарқанд вилоятларининг Шаҳрисабз, Китоб, Хўжанд, Ургут, Фароб каби ҳудудларида бир неча йил мобайнида совет ҳокимиятига қарши курашган кўрбошилардан бири Мулла Абдурузиқдир. У совет ҳокимиятига қарши курашда 5-6 йиллик тажрибага эга бўлган.

12-ўқчи полкининг отлиқ бўлинмаси командири Е.В. Смелъницкий Мулло Абдурузиқ гуруҳи билан 3 марта тўқнашди. 1925 йил апрелда Денов, июлда Ширдоғ қишлоқлари ҳамда Ҳазрат Султон тоғларида тўқнашди. Учинчи тўқнашув 9 соат давом этиб, Мулло Абдурузиқ бу жангда қаттиқ қаршилиқ кўрсатди²⁴. Бу ҳолат Мулло Абдурузиқнинг қизил армияга қарши жангларда анча тажрибага эга эканлигидан далолат беради.

Мулла Абдурузиқнинг гуруҳи икки қисмдан иборат бўлган. Биринчисига ўзи, иккинчисига эса Сафар юзбоши раҳбарлик қилган. Сафар юзбоши Самарқанд вилояти чегараси ва Самарқанд уездининг Ургут районида ҳаракат олиб борган²⁵.

1926 йилнинг баҳоридан бошлаб Қашқадарё воҳасида қизил армияга қарши жанглар яна қайтадан авж олиб кетди. 12-ўқчи полкининг отлиқ бўлинма командири қилиб 1926 йилнинг 7 февралидан бошлаб Ф.В. Предко тайинланди ва у шу даврдан бошлаб Қашқадарё воҳасидаги кўрбошиларга қарши курашни кучайтирди. 1926 йил 2 мартда Мулла Абдурузиқ ва Ф.В. Предко ўртасида Деновболо қишлоғида кескин жанглар юз берди. Бу жангда Мулла Абдурузиқ қизил армия командири Ф.В. Предкони тузукқа тушириш мақсадида олдиндан режа ишлаб чиқди. Мулла Абдурузиқ қизил аскарлар етиб келиши биланок, ўзи учун қулай нуқталарни эгаллади. Икки ўртада бўлиб ўтган кураш 6 соат давом этиб, қизил армия командири Ф.В. Предкони отряди катта талафот кўриб, жанг майдонини ташлаб кетишга мажбур қилинди²⁶.

Мулла Абдурузиқнинг гуруҳи 1926 йил 24 мартда Китобдан 25 чақирим шимоли-шарқда қизил армия қисмлари билан тўқнашди. 31 мартда эса Ғилон қишлоғидаги қизил армия гарнизонида ҳужум уюштириб, уни бутунлай вайрон қилиб ташлади²⁷.

Шаҳрисабз уезди Самарқанд вилояти билан чегарадош бўлганлиги учун ушбу ҳудуд аҳолиси кўрбошиларга қизил армия гарнизонларига ҳужум қилиб туришларида ёрдам кўрсатди. Аҳоли қизил армиядан яширин равишда Мулла Абдурузиққа озиқ-овқат ва отлар учун ем-хашак етказиб турди. Туркистон fronti разведка бўлими томонидан бу ҳолат аниқланиб, кўрбошиларга кўрсатилаётган ёрдамга чек қўйиш ҳамда уларни иктисодий ва рухий

¹⁹ Uzbekistan APO, Fond 58, Opis 1, Delo 618, L. 23.

²⁰ Uzbekistan APO, Fond 58, Opis 1, Delo 614, L. 139.

²¹ Uzbekistan APO, Fond 58, Opis 1, Delo 624, L. 151.

²² Uzbekistan APO, Fond 58, Opis 1, Delo 625, L. 80; Likvidatsiya ostatkov basmachestva // "Pravda Vostoka", № 146. 30 iyunya 1926 g.

²³ Djurabaev G. Gilyan. – Tashkent: Gosudarstvennoe izdatel'stvo xudojestvennoy literaturi UzSSR, 1939. – S. 40.

²⁴ Ravshanova G. Qashqadaryoda milliy qarshilik harakati tarixidan. – Qarshi: "Nasaf, 2010. – B. 84-85.

²⁵ Uzbekistan APO, Fond 58, Opis 1, Delo 576, L. 317.

²⁶ Ravshanova G. Qashqadaryoda milliy qarshilik harakati tarixidan. – Qarshi: "Nasaf, 2010. – B. 85.

²⁷ Uzbekistan APO, Fond 58, Opis 1, Delo 696, L. 56.

кийинчиликларга дучор қилиш мақсадида ҳаракатни қўллаб-қувватловчи аҳолига нисбатан ҳукумат томонидан жазо кампанияси бошланди²⁸.

Мулла Абдурузиқ 1926 йилнинг ёз ойларида ҳам қизил армия билан бир неча марта тўқнашди ва 14 августда у 4 йигити билан бирга қўлга олинди²⁹.

Қўрбошиларнинг ҳамма вақт ҳам иқтисодий ҳолати яхши бўлмаган. Бунинг устига уларга ёрдам берган аҳолига нисбатан жазо кампаниясининг бошланиши мавжуд ҳолатни янада мураккаблаштирди. Қизил армия қисмлари томонидан доимий равишда қўрбошиларга нисбатан ҳарбий таҳдидларнинг олиб борилиши ва иқтисодий муаммоларнинг мавжудлиги уларни ўзини ўнглаб олишга имкон бермади. Ҳаттоки озиқ-овқатнинг мавжуд эмаслиги қўрбошиларни уруш ҳаракатларини тўхтатишга мажбур қилди. Шундай қўрбошилардан бири Тоғай Ниёздир. У олдинги фаолиятида қизил армияга қақшатқич зарбалар берган, аммо у кейинчалик озиқ-овқат муаммосига дуч келиб, 1925 йилнинг охирида фаол ҳаракат қилмай, қизил армиядан яширинишга ҳаракат қилди³⁰.

Совет ҳокимияти қуролли ҳаракатни тугатишда кенг қўламда тадбирлар олиб борди. 1925 йил 10 майда Қашқадарё вилоятида 3 та зарбдор вазифа қабул қилинди. Булардан бири “Босмачилик” ҳаракатини тугатиш эди. Ҳужжатда шундай маълумот келтирилади: “Босмачилик ҳақида шуни айтиш мумкинки, қисқа вақт ичида бу ҳаракатдан 150 одам тугатилди. Нафақат бошқалар билан муносабатларини эътиборга олиш керакки, улар камбағаллар, балки бойлар билан ҳам учрашмасин. Агар улар аҳоли билан учрашса, уюшиб курашни ташкил қилади”³¹.

Шу мақсадда таслим бўлган йигитлар доимий равишда совет ҳокимиятининг кузатувида бўлди. Бу иш билан “Босмачиликка қарши кураш кенгаши”нинг жойлардаги вакиллари шуғулланди. Уларга таслим бўлган йигитларнинг нима билан бандлигини, қўрбошилар ҳамда хориж билан алоқаларини, уларнинг совет ҳокимиятига муносабатини ҳамда аҳолининг таслим бўлган йигитлар ҳақидаги фикрини ўрганиш юклатилган эди³².

Ҳукуматнинг кучли ҳарбий тазйиқи ва шу билан бир қаторда иқтисодий ва сиёсий характердаги ишларнинг амалга оширилиши натижасида Қашқадарёда 1925 йил охирида ҳаракатнинг даражаси бироз пасайди, аммо мутлақо тугатилмади. Совет тузумига қарши олиб борилаётган қуролли ҳаракатни бутунлай бостириш мақсадида Қашқадарё вилояти ижроия комитети ҳам қуйидагича қарор ишлаб чиқди:

1. “Босмачилик” билан кураш шаклини ҳарбий ва сиёсий жиҳатдан тўғри ташкил этиш ва бошқариш.
2. Вилоят ҳудудида кўнгилчилардан милиция тузиш ва уларни доимий маблағ ва буюмлар билан таъминлаш.
3. Қашқадарё вилояти чегараларидаги вакилларга хабар жўнатиш ва улар ёрдамида “босмачиликка” қарши ҳарбий операция ўтказиш.
4. Мулла Розик раҳбарлигидаги ҳаракатни тугатиш³³.

Қашқадарё вилоятида аҳоли жуда ночор аҳволда яшаб турганига қарамай, совет ҳокимияти ўз эрки учун кураш қатнашчиларининг ҳаракатини тугатиш мақсадида барча имкониятларни ишга солиб, қизил армия сафини кундан-кунга кенгайтириб, уларга барча иқтисодий имкониятларни яхшилаган бир пайтда, халқнинг аянчли аҳоли инобатга олинмади. Аксинча, халқнинг оғир аҳволдан фойдаланган ҳолда, маҳаллий аҳолини кўнгилли милиция таркибига жалб қилиш ва булар билан кураш шаклини яратиш усуллари қўлланди. Иқтисодий қийин бир

²⁸ Uzbekistan APO, Fond 58, Opis 1, Delo 696, L. 56.

²⁹ Uzbekistan APO, Fond 58, Opis 1, Delo 696, L. 2.

³⁰ Uzbekistan APO, Fond 58, Opis 1, Delo 618, L. 34.

³¹ Uzbekistan CSA, Fond R-87, Opis 1, Delo 41, L. 41-42.

³² Uzbekistan APO, Fond 58, Opis 1, Delo 613, L. 21-23.

³³ Uzbekistan CSA, Fond R-86, Opis 1, Delo 2461, L. 285.

вазият юзага келган бир пайтда деҳқонлар кўнгилли милицияга кўшилиши орқали ўз оиласининг турмуш тарзини бироз яхшилаш ва уни боқиш имкониятига эга бўлди.

Қашқадарё вилоят ижроия комитети фармойишлари “босмачилик”ни тугатиш учун етарли восита бўлмади. Белгиланган вазифаларни тамомила ва бутунлай мақсадга мувофиқ равишда амалга ошириш учун, туб жой аҳоли вакилларида кўнгиллилар отряди ва милиция ташкил этилди. Ҳукумат бу икки кураш формасини ҳар доим қўллаб-қувватлаш ва иктисодий таъминлаш тарафдори бўлди³⁴. Бундан ташқари, Қашқадарё вилоятида қурғоқчилик натижасида нархларнинг кўтарилиши юз берган вазиятдан устамонлик билан фойдаланган ҳолда, совет ҳукумати раҳбарлари кўнгиллилар отряди аъзоларига ёрдам (ем-хашак, нон ва дон) кўрсатиб, уларнинг ҳукуматдан миннатдор бўлишига эришди. Бунинг натижаси ўлароқ кўнгиллилар отрядининг фаолияти ўсди.

Қашқадарё воҳасида турмуш кечириш оғир ва мураккаб вазият юзага келди. Мана шундай ҳолатда деҳқонлар биринчидан, ноиложликдан, оиласини очликдан ўлмаслиги учун, иккинчидан, совет тузумига қарши қуролли ҳаракат тарафдорларига нисбатан олиб борилган кучли тарғибот-ташвиқот ишлари натижасида совет ҳокимияти чорлаган ҳар қандай ишларни бажаришга мажбур бўлди ва мана шунинг оқибатида ўз халқига қарши қурол кўтарди. Бу нарса совет ҳокимиятининг катта бир ютуғи бўлди.

Ҳукуматнинг аҳоли орасида митинг ва намойишлар ташкил этишидан мақсад совет тузумига қарши қуролли ҳаракатнинг тугатилганлигига халқни ишонтириш ва уни аҳоли онгига сингдиришдан иборат эди. Шунингдек, кўрбошиларни обрўсизлантириш ва халқни кўрқитиш мақсадида аҳоли орасида қўлга олинган кўрбошилар ҳамда уларнинг йигитлари устидан ўтказилган суд жараёнлари намойиш қилиниб, белгиланган жазо чораларини эълон қилиш эди.

Совет ҳокимияти томонидан Ғузорда разведка учун ходимларни тайёрлаш ишлари олиб борилди. Махсус тайёрланган айғоқчилар қуролли ҳаракат иштирокчилари, уларнинг қариндош-уруғлари ёки уларга ёрдам кўрсатаётган ҳамда алоқадорликда шубҳа остига олинган кишиларни аниқлаш билан шуғулланди. 1925 йил 6 октябрда Ғузорда кучайтирилган ҳарбий тадбирлар бошланди. Разведка ходимлари томонидан кўрбошиларнинг ҳаракатлари узлуксиз кузатиб борилди. Натижада кўрбошилар билан муносабатда бўлган барча кишиларни камокқа олишди³⁵.

Ғузордаги вазиятни ўрганиш мақсадида партия ходимлари Верхобский ва Врониславскийлар жўнатилди. Тафтиш учун келган мазкур икки ходим совет ҳокимиятига қарши курашнинг бошқарув тизими, ҳаракатга алоқадор барча маълумотлар ҳамда тафсилотларни тўплади ҳамда уларни синчиклаб ўрганиб чиқди. Ўзбекистон Компартияси МКда 1925 йил 1 октябрда Қашқадарё вилоятидаги ҳолат муҳокама қилинганда, тафтиш ишлари натижасида бутун воҳада қуролли ҳаракатнинг асосий ҳаракатлантирувчи кучининг кўп қисми уруғ раҳбарлари ва оқсоқоллар ҳамда собиқ амир амалдорлари эканлиги аниқланди³⁶. Натижада шунга қарши кураш чора-тадбирлари ишлаб чиқилди.

Шундай қилиб, кўрбошилар учун барча йўллар ёпиб қўйилди, шу туфайли уларнинг таслим бўлишдан бошқа чораси қолмади ва 1925 йил кўп кўрбошилар таслим бўлди. Масалан, 1925 йилнинг 2 ноябрида Ғузордан 14 қақирим шимоли-ғарбда бўлган Жамушди қишлоғида Шохилбек кўрбоши³⁷, 5 ноябрда Қаршининг Бели-Бойли қишлоғида Хўжахон кўрбоши ва ноябрь ойининг ўзида Маҳмуд Качайни 2 та сардори Шахматулла ва Қорақўл Тўқсаболар³⁸, 20 ноябрда Мавлонбек Қатқоул қишлоғида, 27 ноябрда Ислоббек Шаҳрисабзда таслим

³⁴ Uzbekistan CSA, Fond R-86, Opis 1, Delo 2461, L. 284.

³⁵ Uzbekistan APO, Fond 58, Opis 1, Delo 618, L. 23.

³⁶ Uzbekistan APO, Fond 58, Opis 1, Delo 618, L. 35.

³⁷ Shohilbek qo'rboshi taslim bo'ldi // "Qizil O'zbekiston", № 271. 1925 yil 9 noyabr.

³⁸ Sdalsya kurbashi Xodja-Xon i 2 komandira shayki Maxmud-Kachaya // "Pravda Vostoka", № 254. 10 nayabrya 1925 g.

бўлди³⁹. Шунингдек, декабрда Худойкул бойвачча ва Бозорбек (Китоб ва Шахрисабз районларида ҳаракат қилган)лар ҳам қўлга олинди.

1926 йилдан бошлаб энди кўрбошилар ҳамма вақт ҳам тўғридан тўғри қизил армия билан жангга кирмаган⁴⁰. Совет ҳокимиятининг ҳарбий тайёргарлиги ва моддий техник базаси кучли бўлганлиги сабабли йўқотишларнинг олдини олиш мақсадида кўрбошилар кўп ҳолларда кўкқисдан ҳужум амалга оширган. Чунки совет тузумига қарши олиб борилган қуролли ҳаракатнинг биринчи босқичи (1918 – 1924 йиллар)га нисбатан иккинчи босқичда (1925 – 1935 йиллар) кўрбошиларнинг йигитлари сон жиҳатдан камроқ, қурол-яроғлар борасида жиддий камчиликларга дуч келди ва қўлларидаги қуроллар ҳам эски ва содда эди. Бунга Қора Чопон кўрбошининг гуруҳи мисол бўлади⁴¹.

Шундай қилиб, совет ҳокимияти қуролли ҳаракатни бутунлай тугатиш мақсадида барча чораларни қўллади: қизил армия сафи кенгайтирилди, маҳаллий аҳолидан кўнгилчилар отряди, ўз-ўзини мудофаа қилиш отрядлари ташкил этилди ва уларни қурол-яроғ ҳамда от билан тўла таъминлаб, бу отрядлардан қуролли ҳаракатни бостиришда унумли фойдаланилди.

Шунингдек, совет ҳокимияти ўз душманларига қарши фақат қурол, мафкура йўли билангина эмас, балки турли тухматларни ҳам ишга солиб курашди. Мулло Абдурозиқ Хўжанди ўғлига қўйилган айбларнинг энг машъуми – унинг ўз қишлоғи Жовизни ёқиб юбориш тухмати бўлди. Бунда Мулло Абдурозиққа қарши бўлган, шахсий ғаразли гувоҳлар атайин танланди. Мулло Абдурозиқнинг суддаги ҳимоячиси Евгений Обонецкийнинг Ўзбекистон Олий судига ёзган шикоят хати совет жазо органларининг асл қиёфасини очиб берадиган тарихий ҳужжатдир. У кассация шикоятида шундай ёзади: “Суд ўз ҳукмида айбдорларга, асосан, Мулло Абдурозиқ Хўжандиевга бошқалар қилган жиноятларни қўйиб юборган. Масалан, Жовиз қишлоғига ўт қўйиш Мулло Абдурозиқ бўйнига қўйилади. Қолбуки, гувоҳлардан Одилов ва Султоновлар ўз кўрсатмаларида ёнғин Мулло Абдурозиқ Жовиз қишлоғидан қувиб чиқарилгандан кейин, қишлоқни қизил аскарлар ва милиционерлар эгаллагандан сўнг бошланганлигини қайд этдилар, лекин уларнинг бу кўрсатмалари эътиборга олинмади”. Натижада Мулло Абдурозиқ ва унинг сафдошлари устидан 1927 йилнинг 28 – 31 январь кунлари суд ўтказилиб, уларнинг барчаси отувга ҳукм қилинди⁴².

Қашқадарё воҳасида қуролли ҳаракатнинг характерли жиҳати шундан иборатки, бу даврда барча йирик кўрбошилар ўз гуруҳларини имкон қадар турли ҳудудларга тарқатишга ҳаракат қилган. Бундан мақсад совет қўмондонлиги ва разведкасининг назарига тез кўзга ташланмаслик ва қизил армия қисмларига қарши партизанлик урушини олиб бориш учун қилинган эди. Кўрбошилар томонидан амалга оширилган бу тактик усул, яъни йирик гуруҳларнинг бир нечта кичик гуруҳларга ажралиши, бир томондан, Туркистон fronti жангчилари ва мусулмон отлик аскарлар отряди томонидан кучайтирилган ҳарбий сиқувлар амалга оширилган ҳудудларда кузатилган ва иккинчи томондан эса, кўрбошилар ўртасидаги турли келишмовчилик ва низолар натижасида ҳам юз берган. Бироқ, бу ҳолат совет тузумига қарши қуролли ҳаракатнинг парчаланиши ва мағлубиятга учрашига олиб келган муҳим сабаблардан ҳам биридир.

Қашқадарё кўрбошилари қўшни ҳудудлардаги кўрбошилар билан ўзаро алоқада бўлган. Этакчи кўрбошилар вақти-вақти билан бир жойда йиғилиб, биргаликда турли муаммоларни муҳокама қилди ёки ўзаро ҳаракат қилишга келишиб олди. Бу ҳолат айниқса Турди Тўқсабо, Мулла Эшкул, Тангри Берди Додхоҳ ва бошқа кўрбошиларнинг Хуррамбек билан учрашиб турганлиги билан ҳам белгиланади.

³⁹ Kurbashi Mavlonbek slojil oruje // “Pravda Vostoka”, № 265. 28 noyabrya 1925 g.

⁴⁰ Uzbekistan APO, Fond 58, Opis 1, Delo 614, L. 139.

⁴¹ Uzbekistan APO, Fond 58, Opis 1, Delo 617, L. 19.

⁴² Ravshanova G. Qashqadaryoda milliy qarshilik harakati tarixidan. – Qarshi: “Nasaf”, 2010. – B. 87.

Қашқадарё воҳасида совет ҳокимиятининг таъсири кучайиб, ҳарбий тазйиқ ҳамда кучли жазо механизмларининг амалга оширилиши натижасида мавжуд тузумга қарши бўлган деярли барча кучлар ва қўрбошиларнинг энг катта гуруҳлари тугатилди, айримлари таслим бўлди, шунингдек, бир қисми хорижга кетиб қолишга мажбур бўлди. Мана шундай тадбирлар натижасида воҳада совет тузумига қарши қуролли ҳаракатнинг кўлами пасайтирилди ва 1927 – 1929 йилларда қуролли ҳаракат деярли кўзга ташланмайди. Лекин большевиклар томонидан воҳада амалга оширилган коллективлаштириш сиёсати натижасида норозилик ҳаракатлари яна қайтадан кучайди.

Ҳужжатларни таҳлил қилиш жараёнида шу нарса аён бўладики, маълум бир гуруҳлар томонидан совет тузумига қарши қуролли ҳаракат 1930 йилдан кейин яна ташкиллаштирилди. Ушбу гуруҳлар колхозлаштиришга ва бой деҳқонларнинг мол-мулкининг мусодара қилинишига қарши курашди.

ОГПУнинг Шаҳрисабз бўлими томонидан 1933 йил 23 июлда Ҳайдар Рўзиев ва бошқалар (жами 20 киши) устидан суд жараёни бошланди. Архив ҳужжатлардан маълум бўлишича, Ҳайдар Рўзиев ва бошқалар бой чорвадор Хушматбойга гуруҳ ташкил этишда, қурол сотиб олиб беришда ва аҳолини унинг гуруҳига жалб қилишда ёрдам берганликда ҳамда колхозлаштиришга қарши бўлганликда айбланди. Хушматбойнинг гуруҳи 1932 йилда тугатилди.

Яна бир ҳужжатда келтирилишича, 1931 йил ноябрда Қашқадарёнинг чўлларида Ражаб Ясовул бошчилигида бошқа бир гуруҳ ҳам фаолият олиб бораётган эди. Бу далиллар 1932 йилдан кейин ҳам воҳада қуролли ҳаракат давом этганлигини тасдиқлайди. Лекин бу гуруҳлар совет ҳокимияти учун катта хавф туғдирмасида, улар кузатувда бўлган. Бу гуруҳлар унча катта кучга эга бўлмаган, асосан яширин равишда ҳаракат олиб борган. Бу пайтда ошкора фаолият олиб боришнинг сира ҳам иложи бўлмаган. Чунки бу йилларда жазо механизмлари жуда кучли иш бошлаган эди.

Хуллас, Қашқадарё воҳасида совет тузумига қарши қуролли ҳаракат анча кенг кўламда олиб борилди ва бу ҳар доим ҳукуматни кучли саросимага солиб турди. Марказнинг республикаларда олиб борган нотўғри сиёсати натижасида юзага келган мазкур қуролли ҳаракатда турли ижтимоий тоифа ва қатламлар иштирок этди. Қашқадарё воҳасида, айниқса кўнғирот уруғи анча кўпчиликни ташкил этди.

Совет ҳокимияти барча қуролли ҳаракат иштирокчиларига нисбатан кучли иқтисодий-сиёсий ва ҳарбий жазо чораларини амалга оширди. Марказдан кўплаб қизил армия қисмларининг Ўзбекистон ССР ҳудудига келтирилиши ва туб ерли аҳолидан кўнгиллилар отряди ҳамда ўз-ўзини муҳофаза қилиш каби отрядлари ташкил этилди. Натижада улар ёрдамида қуролли ҳаракатнинг асосий ҳарбий раҳбарлари қўлга олинди ва мавжуд тузумга қарши норозилик ҳаракатлари аста-секин тугатилди.